

Ш.Д. Бүркітбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультеті,  
Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, Алматы, Қазақстан  
(E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru)

## Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы

**Аңдатпа.** Мақалада көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы сөз болады. Қазақ ғылымында көне түркі тілдерін зерттеу өз деңгейінде дамығанымен, сол көне түркі тілдерінің бір тармағы және де үлкен тармағы (үлкен тармағы дейтініміз шетелдік ғалымдардың пайымдауына көне ұйғыр тілі дегеніміз - үшінші Түркі қағанатының тілі) көне ұйғыр тілін зерттеу ісі кенжелеп қалған деп айтуға болады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында көне ұйғыр тілін зерттеген көрнекті ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып септіктердің зерттелу барысын қарастырдық. Сөйлем ішінде сөздердің бір-бірімен байланысқа түсуін жүзеге асыруда септіктердің алатын орны үлкен. Жалпы, септіктер туралы жазудағы мақсатымыз арадан қанша уақыт өтсе де көне түркі тіліндегі, оның ішінде көне ұйғыр тіліндегі септіктермен қазіргі түркі тілдеріндегі септіктер арасында көп айырмашылықтың жоқ екендігіне тағы да көз жеткізу және де кейбір ерекшеліктерін талдап көрсету. Мақалада шетелдік және отандық тілші ғалымдардың септіктер туралы зерттеулеріне тоқталып, салыстырмалы түрде беруге тырыстық. Ғалымдардың септіктер жайында жазылған тұжырымдарын талдау, салыстыру, талқылау әдістерін қолдана отырып зерделедік.

**Түйін сөздер:** көне түркі тілі, көне ұйғыр тілі, септіктер, грамматикалық талдау, салыстырмалы талдау.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-303-311>

Түсті: 12.05.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.11.2022

### Кіріспе

Зат есімдердің сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысқа түсуі септік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Көне ұйғыр тілінде де атау, ілік, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бар. Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне мыңдаған жылдан астам уақыт өтсе де ондағы септіктердің қазіргі түркі тілдеріндегі септіктерден еш айырмашылығы жоқ десе де болады. Мақалада көне ұйғыр тіліндегі септіктерге арнайы тоқтала

отырып, көне ұйғыр тілін зерттеген тілші-ғалымдардың септіктерді зерттеу барысын қарастырдық. Әлем ғалымдары көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілін XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басынан бастап зерттей бастағаны мәлім.

840 жылға дейін қазіргі Моңғолия жерінде өмір сүрген ұйғырлар (Ұйғыр дала қағандығы) қырғыздардан жеңіліп Моңғолияның оңтүстігі мен оңтүстік батысына қарай көшеді. Негізгі бөлігі бүгінгі Шыңжаң аймағына барған ұйғырлар отырықшылық өмірге

бейімделіп, бұл жерде негізінен аударма әдебиетті қалыптастырады. Бұл әдебиеттегі мәтіндердің негізгі бөлігін діни мәтіндер құраған. Аталмыш діни мәтіндердің барлығы дерлік будда дініне байланысты шығармалар десек те болады. Дегенмен, бұл еңбектердің аударылған уақыты белгісіз. Моңғолиядан бүгінгі Шыңжаң өлкесіне келген, Тарым, Хочо аймақтарына орналасқан ұйғырлар бұл жерлерде жаңа өркениет қалыптастырып, отырықшылық қоғамға бейімделіп, өздерінен бұрын келіп орналасқан жергілікті халықтардан Буддизм, Манихейзм, Христиан діндерін үйреніп, әр түрлі діни шығармаларды өз тілдеріне аударған. Будда дінінен аударма шығармаларға негізделген ұйғыр әдебиеті дәуірін IX ғасырдан бастап XIV ғасырдың аяғына дейін деп қарастыруға болады. Бұл бес жүз жылдық уақытты да өз ішінде бөлеміз. Бастапқыда соғды тілінен, тохар тілінен, қытай тілінен аудармалар жасалса, кейін оның орнын қытайшадан және тибет буддасына арналған аударма еңбектер басқан. Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр Автономиясының Тұрпан қаласы маңындағы әр түрлі үңгірлерден, Қансудағы үңгірлерден табылған бұл шығармалар 5 елдің (Германия, Англия, Франция, Ресей және Қытай) музейлері мен кітапханаларында сақтаулы тұр.

Көне ұйғыр грамматикасы бойынша басты басты ғылыми шығармалар болып табылатын А. Вон Гавайннің "Altürkische Grammatik" Wiesbaden 1974 (3), А.Н. Кононовтың "Грамматика языка тюркских рунических памятников" VII-IX веков., Т. Текиннің "A Grammar of Orkhon Turkic, Calofornia 1967., М. Эрдалдың "A Grammar of Old Turkic" Leiden-Boston 2004., К. Ерасланның "Eski Uyugur Türkçesi Grameri", Ф. Айдаровтың "Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі" Алматы «Мектеп» 1986., Ф. Айдаровтың "Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі" Алматы «Рауан» 1991., М. Өлмездің "Köktürkçe ve Eski Uyugurca Dersleri" İstanbul 2017., А. Вон Гавайннің "Eski Türkçenin Grameri", Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. Еңбектерін пайдаландық.

## Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында көне ұйғыр тіліндегі септіктерге жеке жеке тоқталып, ғалымдардың әр септік туралы тұжырымдамаларын беру негізінде жүйелеу, талдау, сипаттау әдістері қолданылды.

## Талқылау

Неміс ғалымы А. Вон Гавайн көне ұйғыр тіліндегі атау септігін «белгісіз септік» терминімен атаған. Атау септік жалғаусыз, жалаң түрде болады деп тұжырым жасаған. Ғалым ілік септігі +ң, +ың, +ның жалғаулары арқылы жасалады (тоннуң (МІ 8, 14), кишинең (МІ 8, 15), атнең (МІ 16, и); (жақындау) барыс септігі +ка, +ке; +а, +е; +йа, +йе жалғаулары арқылы (адака (МІ 5. 13), курыя (R N и), өге (ТТІ 2і6); жүктеу (табыс) септігі +ыг, +уг, +аг, +ег, +ны, +ні жалғаулары арқылы (айыгыг (МІ 8,8), ыгачаг (МІ 7,3), алтунуг (МІ 8,8)) жасалады деп көрсетеді. Табылу-бөліну (жатыс) септігі +та, +те, +да, +де жалғаулары арқылы (башта, өдте); бөліну (шығыс) септігі +тың, +тин, +дын, +дин, +н, +тан жалғаулары (қандын (ІЕ 23), ташдын (R S4), бастан (МІ 5,13)); көмектес септігі +н, +ын, +ин, +ан, +ен (темирен (МІ 8,и), отын (ТТІ 194), өгрүнчүн (ТТІ А66) жалғаулары арқылы; теңдік септігі +ча, +че жалғаулары арқылы (айача, төрүче); бағыт септіктері +ғару, +геру, +қару, +керу (табгачғару (ІІЕ 35), күңгеру (ТТV А71)) жалғауларымен жасалады деп септіктерді 9 түрге бөледі. Сондай-ақ, А. Вон Гавайн көне ұйғыр тілінің ең ескі нұсқаларында септіктер сөзге қосылып жазылмай бөлек жазылады дейді.

Түрік ғалымы Кемал Ераслан да көне ұйғыр тіліндегі септіктерді атау, ілік, табыс, барыс, жатыс, шығыс, теңдік, көмектес, бағыт-бағдар септігі деп бөледі. Ғалым барлық түркі тілдерінде атау септігінің жалғаусыз болатындығын жазады. Мысалы: Мар аму можаг балық ичинте тегз-инти. (Manich. Erzahler, III, 11-12) «Бас муфти Мар Аму қаласының ішінде кезді». Ғалым ілік септігінің +ың, +иң жұрнақтары Орхон жазба

ескерткіштерінде ғана кездесіп, көне ұйғыр тілінде +ның, +ниң түрінде қолданылады деп тұжырымдайды. Мысалы: камаг йір үзекинің қуты кыву... (Xvastvanift, 171, 45-46) «барлық жер жүзіндегілердің бақыты...». Ғалым көне ұйғыр тіліндегі табыс септігін жалғаулы және жалғаусыз табыс септіктері деп екі түрге бөліп қарастырады. Жалғаусыз табыс септігін төмендегідей көрсетеді. Өтрү құрымыш қатығ қамыш алып... (Suv. 616, 20) «сосын құраған қатты қамысты алып...», Улуғ кичиг отуз артук бөлук ном евирдимиз (Briefe Hts., 1992-1993) «үлкен кіші отыздан аса бөлім аудардық», Мн бу блгу көрдүм (Manich. Erzahler, III, 47) «мен бұл белгі көрдім», Жалғаулы табыс септігі +ғ, +г, +ығ, +иг жұрнақтары арқылы жасалады деп көрсетеді. Мысалы: хатун бу савығ ешидип... (Suv. 607, 17) «қатын бұл сөзді есітіп...», Өтрү қуанши им пусар ол бушы бирмиш ердинилик күнтегүг алып ики үлүш қылты (Kuanşi, 166-167) «сосын Қуанши им пусар бұл садақа ретінде берілген қымбат тастармен безендірілген алқаны алып екіге бөлді». Ғалым барыс септігінің негізгі үш қызметін атап көрсетеді. 1. Есім сөздермен есім сөздерді байланыстыру; Мысалы: аты көтрүлмиш аяғқа тегимлиг т(е)нрим (Suv. 149, 22) «аты шыққан құрметке лайық адам». 2. Есім сөздерді етістіктермен байланыстыру; Мысалы: улаты бурхан қутыңа тегдүкте... (Briefe Hts. G 38, r 19) «және Бурқан шапағатына жеткенде...». 3. Есім сөздерді шылаулармен байланыстыру; Мысалы: йана йана ертингү үкүш исинмек амранмақлығ савы амты-қа тегі бар ерди (Briefe Hts., 1954-1955) «тағы да көп сүйсіну және ғашықтық сөздері қазірге дейін бар еді». Кемал Ераслан барыс септігінің –қа, –ке жалғауларын көне түркі тілінде қолданылған ескі жалғау түрі деп атап көрсетеді, ал –ға, –ге жалғауларын көне ұйғыр жазба ескерткіштерінен бастап пайда болған деп жазады. Сондай-ақ ғалым көне ұйғыр әліпбиінде г, ғ, к, қ әріптері бір таңбамен берілетіндіктен жалғаулардың жалғануында үндестік заңының сақтала бермейтіндігіне тоқталып төмендегі ережені ұсынады:

+ға: «р» әрпінен кейін;

+ге: «н» әрпінен кейін;

+қа: «ч, ғ, к, м, н, р, с, ш, т, в, з» әріптерінен кейін;

+ке: «г, к, м, р, ш, т, з» әріптерінен кейін жалғанады. Мысалы: инанур биз қапығынта күн теңри орнанмышқа. (Biogr. Hts. Y, Kap, VII v, 23) «есігінде күн тәңірі (Будда) отырғанға сенеміз»; Сизни бодунқа тегүргей мен. (Prens KP, LX) «сізді халыққа жеткіземін»; көңүл билигке тайанып... (Bewusstseinslehre, 366, 8) «жүректің білгеніне сүйеніп»; Тапласа өз-ітудзун тапламаса адын киши-ке садз-ун! (Uig. Doc. SAS, 2, 13-14) «қаласа өзі тұтынсын, қаламаса басқа адамға сатсын!». Жатыс-шығыс (табылу-шығу) септігі ғалымның тұжырымдамасы бойынша жеке сөз топтарында есім сөзді есім сөзбен, сөйлемде болса есім сөзді етістікпен байланыстырады. Көне түркі тілінде, Орхон жазба ескерткіштерінде +да, +де, +та, +те жалғаулары жатыс септігімен қатар шығыс септігінің де қызметін қалай атқарса көне ұйғыр тілінде де дәл сол қызметті атқарады. Ғалым +да жалғауы «г, к, м, н, п, р, в» әріптерінен кейін, +де жалғауы «г, к, р, ш, т, з» әріптерінен кейін, +та жалғауы «ч, г, к, л, м, н, п, р, ш, в» әріптерінен кейін, +те жалғауы «д, г, к, л, м, н, р, ш» әріптерінен кейін жалғанады деп көрсетеді. Жатыс-шығыс (табылу-шығу) септігінің негізгі үш қызметін атап көрсетеді. 1. Есім сөздерді есім сөздермен байланыстыру; Мысалы: өзүмте йіглеріг көрүп... (Ust., 136) «өзімнен жақсыларды көріп» 2. Есім сөздерді етістіктермен байланыстыру; Мысалы: Евде ед тавар ашылу (ТТ, VII, 28, 27) «үйде мал-мүлік көбейеді», Тиш ағрығ ем: қар-а уд майақ-ы сирке бирле чокурадып тепиз-деки тев-е майақ-ы қышыл туз бирле сокуп бор бирле булғап ишис-те ысыдып... (НК, (I), 97-99) «тіс аурудың емі: қара сиырдың тезегін сіркемен пісіріп жайлаудағы түйенің тезегінқызыл тұзбен араластырып шараппен булап қазанда ысытып...». 3. Есім сөздерді шылаулармен байланыстыру. Мысалы: сизнидин адрылмыш-та кин бу ачары йана сизни үзеки айанчаң көңүлин ыды унытмаз. (Briefe Hts. 1803-7) «сіз кеткеннен кейін бұл ұстаз бәрібір сізге деген бұрынғы құрметті сезімін еш ұмытпайды». Ғалым шығыс септігінің де

үш қызметін көрсетеді. 1. Есім сөздерді есім сөздермен байланыстырады; Мысалы: Ыана тавғач тилинтин биш балықлығ сыңқу сели тутуң йаңырты түрік тилинче евинмиш. (Briefe Hts., 2153-2156) «тағы қытайшадан Бес-балықтық Сыңқу Сели Тутуң түрік тіліне жаңадан аударылған». 2. Есім сөздерді етістіктермен байланыстыру; Мысалы: Нең анвант – лардын тылтағ-лартын туғдачы ермезлер. (Bewusstseinslehre, 377, 2-3) «олар ешқашан себептерден пайда болмайды». 3. Есім сөздерді шылаулармен байланыстыру; Мысалы: Ырқын көрмиштин кин самтсо ачары-қа сөзледі. (Biogr. Hts. 37-38) «ишаратын (бал ашқанын) көргеннен кейін Трипитака ұстазына сөйледі».

Ғ. Айдаровтың тұжырымы да басқа ғалымдармен бірдей. Ғалым ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмайды. Үнемі тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп келетіндігін, мәтіндерде ілік жалғаулы сөздің ашық түрде де, жасырын түрде де келе беретіндігін жазады. Ал барыс септігінде келетін сөздердің мағыналары әр түрлі болады дей отырып, олар бет алысты, бағытты, мекенді және мезгілді көрсетеді деп мінездеме береді. Барыс септіктер сөйлем ішінде не толықтауыштың не пысықтауыштың қызметін атқаратындығын айтады. Табыс септігіндегі –ығ, –іг, –уғ, –үг жалғауларының қазіргі кездегі түркі тілдерінде кездеспейтіндігін, бірақ Орхон – Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде жиі қолданылғанын көрсетеді. Ғалым өз еңбегінде тәуелдік жалғаулы сөздерден соң жалғанатын –ын, –ін, –н жалғауларына кең тоқталып, басқа ғалымдармен бір пікірде екендігін білдіреді. Табыс септігінің жалғаулары сөйлем ішінде толықтауыш қызметін атқарып ашық түрде де жасырын түрде де кездесе беретіндігін атап өтеді. Жатыс септікте тұрған сөздердің сөйлем ішінде жанама толықтауыш немесе пысықтауыш қызметін атқаратынын жазады.

Түрік ғалымы Мехмет Өлмез септіктерді атау септігі (жалғаусыз), ілік септігі +ның, +ның, +нуң, +нүң жалғаулары жалғанып (мысалы: куанши-им пусарның кутамак

күчи ердеми (KuP, 70-71) «Куанши-им Пусардың бақытты ету күші және еркі»), табыс септігі +ығ, +ын, +ны (мысалы: ким мениң бо етөзимин есиркегүм иди келмез (AYS 609.1, Aç Bars) «тіпті бұл денемді еш есіркегім келмейді», барыс (жақындау-табылу) септігі +ка, +ке жалғауларымен жасалады (мысалы: мениң көркүмке тапығ удуг кызлунлар (AYS, 520.10) «мениң әдемілігіме құрмет көрсетсін олар», жатыс-шығыс (табылу-бөліну) септігі +да, +дын жалғауларымен жасалады (мысалы: йағыз йерниң йүүзинте (AYS VII, 813) «қара топрағын үстінде» бұл сөйлемде жатыс септігін білдірсе, келесі сөйлемде шығыс септігінде тұр. Сен бо емгекиңдин озғалы куртулғалы уғай ертиң (AYS, 11.8-9) «сен бұл азабыңнан құтыла алатын едің»), бағыт-жөн сілтеу септігі +ғару, +ғару, +ару, +ра жалғаулары арқылы (мысалы: ол арығ ичинте такы ичгерү киртилер (AYS Aç Bars 609.15) «ол орман ішіне тағы да ішке қарай ілгеріледі»); теңдік септігі +ча, +че жалғаулары арқылы (елиглер ханлар көни номча төрөче еврилип (AYS VI. 0745) «қағандар хандар дұрыс ілім бойынша әрекет етіп»; көмектес септігі +н, +ын, +ин, +аң, +ен (тилиң йалғап «тілімен жалап» (НамКР, LXV.7); Топтау септігі +лығу, +лугу, +лугун жалғаулары арқылы (камаг тегитлерин кунчуйларын төзүнлеринлугун үрке... «барлық шахзадалар, ханшайымдар және ақсүйектер бәрі, топталып үркіп...» (ZDMG, 139-2, 1989: 118-119 (16-17)) деп 8 топқа бөліп көрсетеді.

## Нәтижелер

Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің бүгінгі күні қолданыста жүрген түркі тілдеріндегі септіктерденешайырмашылығы жоқекендігін жоғарыда да атап өттік. Мақала барысында кейбір жалғаулардағы өзгешеліктерді талдап көрсеттік. Төменде көне ұйғыр тіліндегі септіктерді мысалдарымен бердік.

**Атау септігі.** Барлық түркі тілдерінде атау тұлғада тұрған сөздің ешбір жалғауы болмайды. Ескі ұйғыр тілінде де атау сөзге жалғау жалғанбайды. Атау тұлғадағы сөз



басқа септік жалғауларының жалғануына негіз болады. Атау сөздер түбір, туынды, біріккен сөздер, қос сөздер, тәуелдік жалғаулар түрінде болады.

Мысалы: мар аму мож-аг балык ічинте тегз-інті «дінбасы Мар Аму қала ішінте қыдырды» (Manich. Erzähler, III, 11-12);

өгүзлер таглар бірле калысыз булуң йынақ карарып өлеш болты күн теңгірі «өзендер, таулар барлық шартарап қарайып күн батты» (Сув. 618, 17-19)

**Ілік септігі.** Ілік септігінде тұрған сөз заттың, қимылдың белгілі біреуге тиесілі екендігін көрсетеді. Ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмай, әрдайым, тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп тұрады. Көне ұйғыр тіліндегі ілік септігі –ың, (-ің, -уң, -үң) -ның, (-нің, -нуң, -нүң) –ығ (-іғ, -уғ, -үғ) жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінен бір айырмашылығы көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де -ның, (-нің, -нуң, -нүң) жалғаулары жалғанады.

Мысалы: беш йүз ереннің ашы сувы «бес жүз адамның ас – суы» (ХамКП, XXVIII. 2-3);

ол тыңлығның едгү кылынч утлысы «ол жандылардың жақсы қылығы (өздеріне) сауап» (КуП, 216-217)

**Барыс септігі.** Белгілі бір істің, қимылдың бағыт-бағдарын білдіретін барыс септігі көне ұйғыр тілінде –қа, -ке, –ра, (-ре); –ғару, (-геру), –ңару, (-ңеру); -ару (-еру); -а, -е жалғаулары арқылы жасалады.

1. –қа, -ке батыс септігінің бұл жалғаулары үндестік заңына сәйкес жуан – қа және жіңішке –ке болып жалғанымен зат есімнің аяғы қатаң дауыссыз дыбысқа бітсе де, дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа бітсе де тек –қа, -ке түрінде жалғанады.

Мысалы: аты көтрүлміш айагқа тегімліг теңрім «аты (жоғарыға) көтерілген құрметке лайық тәңірім» (Сув. 149, 22).

2. –ғару, (-геру, -геру) - жалғаулары атау тұлғадағы түбір сөзге жалғанады.

Мысалы: ол арыг ічинте такы ічгеру кіртілер «ол орман ішінде ішке қарай тағы да ілгеріледі» (АЙС. Аш Барыс, 609. 15).

3. –ңару, (-ңеру) – жалғаулары тәуелдік жалғауының үшінші жағында тұрған сөздерге жалғанады.

Мысалы: анда монда ыңару берү йорыйу бір улуг... «анда мұнда әрлі берлі жүріп бір үлкен...» (АЙС. Аш Барыс, 608. 15).

4. –ару (-еру) – жалғауы көп жағдайда тәуелдік жалғауының бірінші жағында тұрған сөзге жалғанып кездеседі.

Мысалы: көні оңару көңүл тургурмактын «дұрыс салиқалы ойда болуға» (АЙС. III, 147. 9); басмыл йағыдып ебимеру барды «Басмылдар бізге жау болып менің жұртыма қарай барды» (МЧ Оңт.4).

5. -а, -е;

Мысалы: ең улугы тегін екі інілеріңе інче теп теді «ең үлкен шахзада екі інісіне былай деді» (АЙС. Аш Барыс, 608. 15).

6. –ра, (-ре), бери (оңтүстік), йыр (солтүстік), куры (батыс) сияқты ‘р’ әрпіне аяқталатын сөздерге барыс септігінің –ра, -ре жалғаулары келіп жалғанған кезде (бери+ре, йыр+ра, куры+ра) ‘р’ әрпі диссимильацияға ұшырайды. Нәтижесінде +йа жалғауы пайда болады. Сондықтан да, +йа жалғауын –ра, -ре жалғауының бір түрі ретінде санаймыз. Кейбір ғалымдар –йа, -йе жалғауларын барыс септігінің толыққанды жалғауларының бірі ретінде көрсетеді. (қараңыз: Ғ.Айдаров. көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі – Алматы: Мектеп, 1971. 101-бет) Көне түрік тілінде көп кездесетін берийе (оңтүстікке), йырийа (солтүстікке), курийа (батысқа) сөздері де барыс септігінің жалғауын алған сөздер тұрғысында қаралады. «жоғарыда, жоғарыға қарай» мағынасын беретін ‘үзе’ сөзінің де пайда болу үдерісі жоғарыда келтірілген сөздерге ұқсас. Ғалымдардың пайымдауы бойынша көне дәуірде ‘р’ әрпі түсіп қалған. (үр+йе – үр+ре, қара. М.Ердал 2004, 179-181 беттер). Тілші ғалымдар сондай-ақ, «үзе» «жоғарыда, жоғарыға қарай» сөзінің онтонимі «асра» (төменде, төменге қарай) сөзінде де барыс септігінің –ра жалғауы (ас+ра) жалғанғандықтан «үзе» сөзіне де –ра жалғауының бір түрі –йе жалғауының жалғануының орынды екендігін алға тартады.

Кейбір ғалымдар –йа, -йе жалғауларын барыс септігінің толыққанды жалғауларының бірі ретінде көрсетеді. (қараңыз: Ғ.Айдаров. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі –Алматы: Мектеп, 1971.)

Мысалы: өңре ертміш үдде... «бұрынғы өткен заманда...» (АЙС. Аш Барыс, 607. 10).

**Табыс септігі.** Іс-қимылдың нысанын толық қамтып, нұсқап көрсететін, етістік сөздермен байланысатын табыс септіктегі сөздер сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады, ашық түрде де, жасырын түрде де кездесе береді. Көне ұйғыр жазуы тіліндегі жалғаулары: -ығ (-іғ, -уғ, -үғ), -ын (-ин, -ун, -үн), -ны (-ни, -ну, -нү).

1. –ығ (-іғ, -уғ, -үғ) жалғауы атау тұлғадағы есім сөздерге, тәуелдік жалғауы алмаған есімдерге жалғанатын табыс септігінің жалғауы.

Мысалы: бо ок авант тылтаг үзе үзеліксіз йег түшүг буддачы болурлар «осы себеппен керемет нәтижеге қол жеткізеді» (АЙС. VII, 94).

2. –ын (-ин, -ун, -үн) жалғауы тәуелдік жалғауларынан кейін жалғанады.

Тәуелдік жалғауының бірінші жағында:

Мысалы: кім менің бо *етөзүмін* есіркегүм іді келмез «тіпті, бұл *денемді* есіркегім келмейді» (АЙС. Аш Барыс, 609. 1).

Тәуелдік жалғауының екінші жағында:

Мысалы: өз исиг өзүмин сатып *сениң* өзүңиң сатғын алғалы оғрадым. (ТТ, II, 32 а, г 27) «өз өмірімді сатып *сенің* жаныңды сатып алуды ойладым»

Тәуелдік жалғауының үшінші жағында:

Мысалы: мунуң йүзін йеме көрмейін «мынаның жүзін екінші рет көрмейін» (ХамКП, LXIII. 1).

3. –ны (-ни, -ну, -нү) жалғаулары 12-13. ғасырларға дейін негізінен есімдіктерге жалғанған. Мысалы: *бини* «мені», *сини* «сені», *бизни* «бізді», *каны* «қайда», *боны* «мұны», *аны* «оны».

Мысалы: *бізні* өгірзүн севінзүн «бізді бақытты етсін» (АЙС. VI, 0447),

*сізні* бодунка тегүрге мен «сізді халыққа жеткіземін» (ХамКП, LX. 3).

**Жатыс септігі.** Көне ұйғыр тілінде де заттың мекенін, мезгілін білдіретін жатыс септігі –да (-де), -та (-те), -а, -ка, -на жалғаулары арқылы жасалады. Жатыс септікте тұрған сөздер сөйлемде көбінесе, жанама толықтауыш не пысықтауыш болып келеді.

1. –да (-де), -та (-те);

Мысалы: йағыз йернің йүүзінде «қара жердің үстінде» (АЙС. VII, 813);

түлте йіме көккалықта учар «түсте (түсінде) тағы да көк жүзінде ұшады» (Totenbuch, 689-690).

Тәуелсіздік жалғауының үшінші жағында тұрған сөзден кейін –нда, -нде, -нта, -нте жалғаулары жалғанады. Мысалы: теңрі йірінте үч йавлақ йолда «Тәңірі жерінде үш жаман жолда» (Totenbuch, 310-311).

Сондай-ақ, -дын, -тын жалғаулары кейбір сөйлемдерде жатыс септігінде тұрып заттың мекенін, орынын, бағытын көрсету қызметін атқарады. Бірақ, мұндай сөйлемдер көп емес. Мысалы: үстүн көкте, алтын йағызда «жоғарыда көк аспанда, төменде қара жерде» (Маитр)

2. –ка;

3. –а;

4. –ңа;

**Шығыс септігі.** Қимылдың шығу орнын білдіретін шығыс септігі көне ұйғыр тілінде –дан, (-ден), -тан, (-тен), -да, (-де), -та, (-те) жалғаулары арқылы жасалады.

1. –да, (-де), -та, (-те) жалғаулары көне түркі тілдерінде жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылады. Бұларды бір-бірінен айыра білуіміз керек.

Мысалы: өзде башта ікі ейегу – *де* сын сөнгөкте барча иг төрүйүр «денеден, бастан, екі жақтан және омыртқадан барлық ауру шығады. (ХК, II, 3, 29-30);

*бағда* буқағуда йіме тынлығ бошунур куртулур «ол тіршілік иесі кісеннен, бұғаудан да құтылар» (КуП, 40-41);

кімнің бурунта қан өңсер, тыду умасар... «кімнің мұрнынан қан ақса, оны тоқтатпаса...» (ХК, II, 2, 19) .

2. –дан, (-ден, -дын, -дин), -тан, (-тен, -тын, -тин);

Мысалы: қалты балық сувынтын адырылып исиг кумта ағынамыш тег... «балықтың суынан айрылып ыстық құмда жанұшырғаны сияқты» (Сув. 626, 11);

улуғ ідіз йірлертін сікрійүр «өте жоғары жерден төмен секіреді» (Totenbuch, 690).

**Көмектес септігі.** Көне түркі тілінде көмектес септігі –ын, (-ин, -ун, -үн), -лигу (-лигү) жалғаулары мен ‘бирле’ сөзі арқылы жасалады.

1. –ын, (-ин, -ун, -үн);

Мысалы: тілін йалгап «тілімен жалап» (ХамКП, LXV.7).

2. –лигу (-лигү, -лугу, -лүгү);

Мысалы: Камаг тегітлерін кунчуйларын төзүндерінлугун үрке «барлық шахзадалар, ханшайымдар мен асыл тұқымдылармен бәрі үркіп(...))» (ЗДМГ(ZDMG), 139-2, 1989: 118-119 (16-17));

беш төрлүг йеклерлүгүн «бес түрлі шайтанмен (бірге))» (Хуас.).

3. ‘бирле’ сөзі арқылы;

Мысалы: мончулайу сакынып ечілері бірле сөзлешгүлүк кезігін тізігін ертдүрүп «осылайша ойлап ағаларымен бірге әңгімесін бітіргеннен кейін» (АЙС. Аш Барыс, 173. 9).

### Қорытынды

Мақаламызды қорытындылай келе, көне түркі тілінің бір саласы көне ұйғыр тіліндегі септіктердің қолданылуы қазіргі түркі

тілдерінде қолданылу сипатымен бірдей екендігіне көз жеткізгенімізді айта аламыз. Қолданыстан шығып қалған бірді – екілі жалғауларды қоспағанда, қанша ғасырлар өтсе де жалғаулардың не фонетикалық, не лексикалық өзгеріске түспей қолданылуы, сол ғасырлар бұрынғы қызметін атқаруы тілдің құдыретін көрсетсе керек. Дегенмен, көне түркі тілдеріндегі бір септіктің өзге бір септіктің қызметін атқарып, жүйесіз қолданылуы көне ұйғыр тілінде де жалғасқан. Алайда бүгінгі түркі тілдерінде бұл жүйесіздік түбегейлі жойылған деуге болады. Мақалада түрколог лингвист ғалымдардың көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларының сипатын тарихи – салыстырмалы талдау жасағанын және олардың көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларының өзіне тән ерекшеліктерін қарастырылып, мысалдармен дәлелдегенін бердік. Септік жалғауларының сипатын көрсетуде зерттеушілер еңбектері арқылы жалғаулардың фонетикалық варианттары, дамуы мен қалыптасуы, жеке тілдерге қатысты өзгешеліктері берілгенін көрсетуге тырыстық. Ғалымдардың көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларының ерекшеліктерін, айырмашылықтарын, ортақтықтарын көрсету барысында көне түркі жазба ескерткіштері материалдарымен байланыста талдау жасағанын мысалдарымен бірге бердік.

### Әдебиеттер тізімі

1. Erdal Marcel. A Grammar of Old Turkic. – Leiden, 2004. – 225 p.
2. Gabain Annemaria von. “Eski Türkçenin Grameri”. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988. – 125 b.
3. Ölmez Mehmet. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit yay. – İstanbul, 2021. – 125 b.
4. Gabain Annemaria von. “Alttürkische Grammatik”. – Wiesbaden, 1974. – 100 p.
5. Кононов А.Н. “Грамматика языка тюркских рунических памятников” VII-IX веков. – Ленинград, 1980. – 210 с.
6. Tekin T. “A Grammar of Orkhon Turkic. – Calofornia, 1967. – 100 p.
7. Eraslan K. “Eski Uygur Türkçesi Grameri”. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2012. – 125 b.
8. Айдаров Ф. “Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі”. – Алматы: «Мектеп», 1986. – 200 с.
9. Айдаров Ф. “Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі”. – Алматы: «Рауан», 1991. – 200 с.

10. Насилов Д.М., Кормушин И.В., Дыбо А.В., Исабекова У.К. Древнетюркский словарь. – Астана: «ҒЫЛЫМ» баспасы, 2016. – 760 с.

**Ш.Д. Буркитбаева**

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, филологический факультет,  
кафедра тюркологии и теории языка, Алматы, Казахстан*

**Прогресс в исследованиях склонений в древнем уйгурском языке**

**Аннотация.** В статье рассматривается процесс исследования древних уйгурских диалектов. Хотя исследования древнетюркских языков получили развитие в казахской науке, можно сказать, что изучение древнеуйгурского языка, ветви и большой ветви этих древнетюркских языков (большая ветвь, по мнению зарубежных ученых, означает древний уйгурский язык — язык третьего тюркского каганата), остался без внимания. Чтобы восполнить этот пробел, мы рассмотрели ход изучения силлогизмов с использованием работ выдающихся ученых, изучавших древнеуйгурский язык. Наречия играют важную роль в соединении слов в предложении. Вообще, наша цель, когда мы пишем о склонениях, еще раз убедиться в том, что нет большой разницы между склонениями древнетюркского языка, в том числе древнеуйгурского, и склонениями современных тюркских языков, и проанализировать некоторые из них. их особенности. В статье мы сосредоточились на исследованиях зарубежных и отечественных ученых-корреспондентов о наречиях и попытались их сравнить. Мы изучили высказывания ученых о наречиях методами анализа, сравнения и обсуждения.

**Ключевые слова:** древнетюркский язык, древнеуйгурский язык, склонения, грамматический анализ, сравнительный анализ.

**Sh.D. Burkitbayeva**

*Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Department of Turkic Studies and  
Theory of Language, Almaty, Kazakhstan*

**Progress in the study of declensions in the ancient Uyghur language**

**Abstract.** The article discusses the process of researching the ancient Uighur dialects. Although studies of the ancient Turkic languages have been developed in Kazakh science, it can be said that the study of the ancient Uyghur language, a branch and a large branch of these ancient Turkic languages (a large branch, according to foreign scientists, means the ancient Uyghur language - the language of the third Turkic Khaganate), was left without attention. To fill this gap, we reviewed the progress of the study of syllogisms using the works of prominent scientists who studied the ancient Uyghur language. Adverbs play an important role in connecting words in a sentence. In general, our goal, when we write about declensions, is to once again make sure that there is no big difference between the declensions of the Old Turkic language, including the Old Uyghur, and the declensions of modern Turkic languages, and analyze some of them. their features. In the article, we focused on the research of foreign and domestic correspondent scientists on adverbs and tried to compare them. We studied the statements of scientists about adverbs by methods of analysis, comparison and discussion.

**Keywords:** Old Turkic language, Old Uighur language, declensions, grammatical analysis, comparative analysis.

**References**

1. Erdal Marcel. A Grammar of Old Turkic. (Leiden, 2004, 225 p.).
2. Gabain Annemaria von. "Eski Türkçenin Grameri" [Grammar of the Old Turkish]. (Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988, 125 p.), [in Turkish].



3. Ölmez Mehmet. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit yay [Radical Turkish and Old Uighur Lessons, Cross-section bow], (İstanbul, 2021, 125 p.), [in Turkish].
4. Gabain Annemaria von. "Alttürkische Grammatik" [Old Turkish Grammar]. (Wiesbaden, 1974, 100 p.), [in Turkish].
5. A.N. Kononov "Grammatika yazika tyurkskih runicheskikh pamiyatnikov" VII-IX vekov [Grammar of the Language of Turkic Runic Monuments» VII-IX centuries]. (Leningrad, 1980, 210 p.), [in Russian].
6. Tekin T. "A Grammar of Orkhon Turkic, (California, 1967, 100 p.).
7. Eraslan K., "Eski Uygur Türkçesi Grameri" [Grammar of the Old Uyghur Turkish]. (Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2012, 125 p.), [in Turkish].
8. Aydarov G. "Kone turki cazba eskertkishterinin tili" [The language of ancient Turkic written monuments]. (Almaty, Mektep, 1986, 200 p.), [in Kazakh].
9. G. Aydarov "Kone uygur cazba eskertkishterinin tili" [Language of ancient Uyghur written monuments]. (Almaty, «Rauan», 1991, 200 p.), [in Kazakh].
10. Nasilov D.M., Kormushin I.V., Dybo A.V., Isabekova U.K. Drevneturkskiy slovar [Ancient Turkic dictionary], (Astana, «Gylym», 2016, 760 p.), [in Russian].

**Автор туралы мәлімет:**

*Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы* – Ph.D., аға оқытушы, Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультеті, Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, Алматы, Қазақстан.

*Burkitbayeva Shynaray Dubirovna* – Ph.D., senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Department of Turkic Studies and Theory of Language, Almaty, Kazakhstan.